

UOT 81

L.H.Əliquliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
aliquliyeva@bk.ru

ƏRƏB DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ KEÇMİŞ FEİLİ SİFƏT MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN SÖZ YARADICILIĞINDA İŞLƏNMƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: *ərəb dili, alınma sözlər, leksik-morfoloji üsul, sintaktik üsul, söz yaradıcılığı*

Geniş sosial, mədəni əlaqələrin inkişafı ilə müşayiət olunan müxtəlif dil sistemlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri lüğət tərkibinin inkişafı baxımından dilin daxili qanunlarına da təsir göstərməmiş deyil. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini alınma sözlər təşkil etdiyindən bu qəbildən olan leksik vahidlərin araşdırılması daim diqqət mərkəzində olmuş məsələlərdən biridir. Azərbaycan ədəbi dilinə keçmiş ərəb mənşəli sözlərin struktur tərkibinin tədqiqi göstərir ki, burada feildən törəmə isimlər üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan müxtəlif feil bəzləri əsasında düzəlmiş feili sifət modelləri də leksik-semantik, leksik-morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak etmişlər.

Л.Г.Аликулиева

СПОСОБЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ В СЛОВООБРАЗОВАНИИ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ, ОБРАЗОВАННЫХ ОТ ПРИЧАСТИЙ, ПЕРЕШЕДШИХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК ИЗ АРАБСКОГО

Ключевые слова: *арабский язык, заимствованные слова, лексико-морфологический способ, синтаксический способ, словообразование*

Взаимовлияние различных языковых систем, сопровождаемое развитием широких социальных связей, с точки зрения словарного состава не может не оказывать влияния также и на внутренние законы языка. Так как словарный состав азербайджанского языка в основном состоит из заимствований, исследование лексических единиц этого вида один из вопросов, который постоянно находится в центре внимания. Исследование структурного состава слов арабского происхождения, перешедших в азербайджанский литературный язык, показывает, что здесь преобладают отглагольные существительные. С этой точки зрения модели причастий, образованные на основе различных глаголов, также активно участвуют в лексико-семантическом, лексико-морфологическом и синтаксическом словообразовательном процессе.

L.H.Aliguliyeva

METHODS OF USING WORDS WHILE COINING WORDS, BORROWED FROM ARABIC WITH PARTICIPIAL ORIGIN THAT ENTERED AZERBAIJANI

Keywords: *Arabic, borrowed words, lexico-morphological methods, sintactical method, the coining of words*

Interaction of different language systems accompanied through development of wide sociol and cultural relations that affected internal rules of language in terms of improving vocabulary. Generally, for most part of Azerbaijani vocabulary comprises borrowed words, this has always been one of the crucial problems to investigate them. The study of structure of words with Arabic origin entered the literary Azerbaijani language shows that nouns stemmed from verbs prevails here. So that, models of participial adjectives on the basis of different verbal equals have also taken active parts in the process of coining words through lexico-semantic, lexico-morphological and sintactical way.

Cəmiyyətin inkişafı prosesində yaranan dillərarası əlaqələr dilin ekstralingvistik (dixarici) istiqamətdə inkişafında da aparıcı rol oynamışdır. Geniş sosial, mədəni əlaqələrin inkişafı ilə müşayiət olunan müxtəlif dil sistemlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri lüğət tərkibinin inkişafı baxımından dilin daxili qanunlarına da təsir göstərməmiş deyil. Cəmiyyət hadisələri ilə bilavasitə əlaqəli olan dil ictimai hadisə kimi inkişaf edir və zənginləşir. Bu da ilk növbədə, dilin leksik tərkibində özünü göstərir. Azərbaycanın ərəb şərqə ilə yüzillərə sığınan sosial-mədəni əlaqələrin təsir dairəsi həmin xalqların ünsiyyət vasitəsi olan dillərindən də yan keçməmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini alınma sözlər təşkil etdiyindən bu qəbildən olan leksik vahidlərin araşdırılması daim diqqət mərkəzində olmuş məsələlərdən biridir. Odur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolu əvəzəlməzdir və bu proses bütün dillərdə təbii hal kimi dəyərləndirilir. Təbii ki, istənilən alınma söz mənimsənilən dil tərəfindən kor-koranə şəkildə qəbul edilmir. Dilə keçən yeni söz və ifadələr həmin dilin bütün səviyyələrində (fonetik, leksik, qrammatik) mənimsənilməsi üçün hər şeydən əvvəl onun fonetik və qrammatik süzgəcindən keçməlidir. “Bu prosesin özü mexaniki deyil və kifayət qədər çətin keçir. Dil xarici elementlərə o qədər də yaxşı münasibət göstərmir. Alınma ilkin mərhələdə dildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır, keçdiyi dilin fonetik və qrammatik sistemə uyğunlaşır” [7, s.14]. Daha sonra müvafiq semantik məna kəsb edərək vətəndaşlıq hüququ qazanır. Çünki alınma söz reseptor dildə öz ilkin mənasını müəyyən dərəcədə dəyişir, bəzən isə tamamilən yeni mənada işlənərək semantik dəyişikliyə uğrayır. “Ümumiyyətlə, dünya dilçiliyində sözün üç funksiyası qeyd

edilir: nominativ, emosional və representativ. Əgər digər dillərdən alınan sözlər bu üç funksiyaya riayət edirsə, asanlıqla dilin linqvistik paradigmasına daxil olaraq onun qrammatik və fonetik xüsusiyyətləri ilə səsleşir” [8, s.12]. Əsl ərəb sözlərinin türk dilləri sisteminə nüfuz etmə prosesi müəyyən interferensiya halları ilə müşayiət olunur ki, bu da həmin dillərin müxtəlif dil sistemlərinə mənsub olmaları ilə izah olunur. “Dil daşıyıcısı götürülmüş sözlərdən istifadə edərkən bir qayda olaraq, onları öz dilinin qanunlarına uyğunlaşdıraraq həm fonetik, həm də struktur baxımından ona maksimum yaxınlaşdırmağa cəhd edir” [6, s.34]. Təbii ki, bu cəhd müxtəlif sistemli dillərdə yüzə-yüz nəticə verməsə də, müəyyən dərəcədə qəbul edən dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan ədəbi dilinə keçmiş ərəb mənşəli sözlərin struktur tərkibinin tədqiqi göstərir ki, burada feildən törəmə isimlər üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan müxtəlif feil babları əsasında düzəlmiş feili sifət modelləri də bu dildə geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş feili sifətlər sadə və düzəltmə feillərdən aşağıdakı sxemə uyğun yaranmış modellər üzrə formalaşmışdır.

Bab	Feil	İsmi-məful – işi icra edən – indiki zaman məlum növ feili sifəti	İsmi məful – üzərində iş icra olunan – keçmiş zaman məchul növ feili sifəti
I	فعل	فاعل	مفعول
II	فعل	مفعّل	مفعّل
III	فاعل	مفاعل	مفاعل
IV	أفعل	مفعل	مفعل
V	تفعل	متفعل	متفعل
VI	تفاعل	متفاعل	متفاعل
VII	إنفعل	منفعل	
VIII	إفتعل	مفتعل	مفتعل
IX	إفعل	مفعل	
X	استفعل	مستفعل	مستفعل

Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb mənşəli feili sifətlər zahiri formalarının müxtəlifliyinə, leksik-qrammatik və struktur-semantik xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyinə görə fərqləndikləri kimi, bu dilin leksikasını zənginləşdirməkdə oynadıqları rola görə də xüsusi olaraq fərqlənirlər. Bu məsələyə iki aspektdən yanaşmaq olar:

1) Ərəb mənşəli feili sifətlərin Azərbaycan dilinə keçməsi ilə onun lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində müəyyən mövqe tutması aspektindən;

2) Ərəb mənşəli feili sifətlərin Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesində iştirakı aspektindən.

Azərbaycan dilində işlənməkdə olan ərəb mənşəli feili sifətlərin hamısı artıq bu dilin lüğət tərkibində möhkəm yer tutmuşdur. Odur ki, lüğət fondunun tam hüquqlu üzvü kimi həmin feili sifətlər bu dilin söz yaradıcılığı prosesində də fəal iştirak etmişlər. Belə ki, ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilinə artıq isimləşmiş və sifətləşmiş vəziyyətdə keçərək həmin nitq hissələrinin lüğət ehtiyatını daha da zənginləşdirir, müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək yeni-yeni sözlər yaradır və Azərbaycan dilinin köməkçi feilləri ilə birləşərək mürəkkəb feillər əmələ gətirir.

Deməli, ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilində həm transformasiya yolu ilə, həm morfoloji yolla, həm də sintaktik üsulla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edə bilirlər. Onları ayrı-ayrılıqda aşağıdakı şəkildə izah edək:

Ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilinə leksik-semantik üsulla, yəni dilə hazır şəkildə, qrammatik vasitənin köməyi olmadan daxil olaraq digər nitq hissələrinə transfer etmək yolu ilə keçmişlər. Odur ki, onlar Azərbaycan dilində artıq feillik xüsusiyyətlərindən uzaqlaşaraq ad və keyfiyyət bildirmə xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə göstərmişlər. Əslində burada iki üsul eyni anda özünü büruzə verir. Həm digər dildən hazır şəkildə leksik-semantik üsulla söz alınır, həm də həmin söz artıq digər nitq hissəsinə transfer etmiş şəkildə, yəni morfoloji-sintaktik üsulla keçmiş olur. Bildiyimiz kimi, morfoloji-sintaktik üsulda sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi nəticəsində yeni sözlərin meydana gəlməsi dərk edilir. Bu yolla da sözlər yeni məna, yeni qrammatik xüsusiyyət kəsb edir. Dİçilik elmində buna konversiya üsulu da deyilir. Ağamusa Axundov konversiyanın dörd səviyyədə özünü göstərdiyini qeyd edir: 1) sintaktik, 2) morfoloji-sintaktik, 3) semantik-sintaktik, 4) semantik [1, s.160]. Yəni bu proses müxtəlif şəkillərdə özünü göstərə bilər. Cümlə daxilində konversiya heç bir şəkil dəyişikliyinə uğramadan da baş verə bilər, yaxud hər hansı nitq hissəsinə keçmişə onun qrammatik kateqoriyalarının şəkilçilərini də qəbul edə bilər; həmçinin isim-sifət omonimiyi təşkil edən sözlər də cümlədə isim yaxud sifət kimi işlənmə xüsusiyyətinə malik olur. Yaxud da söz semantik yolla yeni məna ilə yüklənərək söz yaradıcılığında iştirak edə bilər. Bu da əsasən isimlərin xüsusiləşməsində özünü büruzə verir. Məsələn, ərəb dilindən keçmiş feili sifət mənşəli sözlərin bir çoxu xüsusi adlar kimi fəaliyyət göstərir. Buna Aqıl, Arif, Mustafa, Asif, Natiq və sairə adları misal çəkmək olar.

Ərəb mənşəli feili sifətlərdən isimləşməyə, əsas etibarilə, fail (فاعل), məful (مفعول), mufəil (مفعّل), mufəil (مفاعل), mufil (مفعّل), muftəil (مفعّل), mustəfil (مبدئ فعل) modeli üzrə düzələn feili sifət formalarını misal çəkmək olar. Məsələn:

Şair (شاعر), natiq (ناطق), məmur (مأمور), müəllim (معلم), müəllif (مؤلف), müxbir (مخبر), mürşid (مرشد), Mübariz (مبارز), müştəri (مشترى), müstəntiq (مستنطق) və s.

Ərəb mənşəli feili sifətlərin bir qismi isə sifətə çevrilərək məhz sifət kimi işlənir. Sifətə çevrilmiş ərəb feili sifətləri sadə və düzəltmə feil babları əsasında yaranmış ismi fail və ismi məful modellərindən düzəlmişlər. Məsələn:

Məşhur (مشهور) - məful (مفعول), məlum (معلوم) - məful (مفعول), müxtəsər (مختصر) - muftəal (مفتعل), müxtəlif (مختلف) - muftəil (مفتعل), müəyyən (معين) - mufəəl (مفعل), məsul (مسؤول) - məful (مفعول) və s.

Ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesində leksik-morfoloji üsulla da iştirak edir. Leksik-morfoloji üsulla sözyaratma prosesi Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığını qrammatik quruluşla, morfologiya ilə sıx əlaqələndirən əsas vasitədir. Burada mövcud sözlərə qayda üzrə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər əmələ gəlir. Bu üsul söz yaradıcılığının ən zəngin və məhsuldar tipidir. Ümumiyyətlə, “hər hansı lüğət tərkibinin inkişafı sözün yeni məna çalarlarının qazanması faktoru ilə yanaşı, müxtəlif morfoloji elementlər, sintaktik vasitələrlə həyata keçirilməsində alınma sözlərin də rolu böyükdür” [10, s.7].

Söz yardıcılığının leksik-morfoloji üsulunda şəkilçiləri nitq hissələri üzrə qruplaşdırmaq olar: isim düzəldənlər, sifət düzəldənlər, feil düzəldənlər, zərf düzəldənlər.

Ərəb mənşəli feili sifətlərə münasibətdə adlardan isim düzəldən -lıq⁴ şəkilçilərinin xüsusi rolu vardır. Belə ki, həmin feili sifətlər bu şəkilçiləri qəbul edərək xasiyyət, vəzifə, peşə, hal-vəziyyət, yer, əşya və keyfiyyət bildirən yeni sözlərin yaranmasında iştirak etmişlər. Məsələn, alim (i.f.) – alimlik, şair (i.f.) – şairlik, müəllim (i.f.) – müəllimlik, müəyyən (i.m.) – müəyyənlik, nazir (i.f.) – nazirlik və s. Onu da qeyd edək ki, “nazir” (i.f.) sözünün Türkiyə türkçəsində kalka üsulu ilə tərcümə olunması nəticəsində “bak” feil kökünə -an² feili sifət şəkilçisi əlavə edilmiş və “bakan” sözü yaranmışdır. Həmin söz eynilə nazir sözündə olduğu kimi, -lıq⁴ şəkilçisini qəbul edərək yeni məfhum ifadə edən bakanlıq sözünün yaranmasında iştirak etmişdir. Derivation intensivliyinə görə məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunan -lıq⁴ şəkilçisi eyni zamanda Azərbaycan dilinə sifətləşərək keçmiş feili sifət mənşəli sözlərdən də isim yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Buna misal olaraq “kasıb (كاسب)” sözünü nümunə göstərmək olar. Mənbə dildə “tapan, əldə edən, qazanan, udan” və sairə məcazi mənalarda işlənən və “kəsəbə (كسب)” (əldə etmək) sadə feilin ismi faili (iş icra edəninin adı) olan bu söz Azərbaycan dilində semantik baxımdan keyfiyyət – əlamət xarakteri əldə edərək nitq hissəsi kimi sifət mövqeyində çıxış edir və “heç bir var-dövləti olmayan, ehtiyac içində yaşayan, yoxsul” mənasında işlənir. Lakin verilmiş söz -lıq⁴ sözdüzəldici şəkilçini qəbul edərkən yeni bir

isim “kasıblıq” ismi yaranır. İki söz arasında semantik bağlılıq olsa da, onlar artıq müxtəlif nitq hissələrinə aiddirlər.

Azərbaycan dilinin leksik-morfoloji yolla yaranan söz yaradıcılığı prosesində ərəb mənşəli feili sifətlərlə bərabər ərəb mənşəli şəkilçilər də iştirak edirlər. Məsələn, “hakim” (i.f.) sözü -iyyət² ərəb mənşəli nisbi isim şəkilçisini qəbul edərək sahiblik bildirən yeni söz yaratmışdır. Yaxud da yenə ərəb mənşəli -at² şəkilçisi feili sifətlərə (xüsusən ismi məfullara) əlavə olunaraq xasiyyət, keyfiyyət və s. bildirən isimlər yaradır. Məsələn, məlumat, müntəxəbat, mündərəcət və s.

Söz yaradıcılığında iştirak edən qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən fars mənşəli -dar şəkilçisinin də ərəb mənşəli feili sifətlərlə işlənməsi ilə də yeni sözlər yaranmışdır. Məsələn, “hasala (حصل)” (əldə etmək) feil kökündən yaranmış “məhsul (محصول)” (əldə olunmuş) ismi məfulunun -dar şəkilçisi ilə birləşməsindən yeni mənalı söz – “məhsuldar” sözü yaranmışdır. Bu şəkilçi eyni zamanda feili sifətlərə qoşularaq sifət yaratma xüsusiyyətinə də malikdir. Məsələn, “cəzəbə (جذب)” – “cəzəb etmək” feilindən yaranan “cazib (جذب)” – “cəzəb edən” feili sifətinin bizim dilimizə keçmiş “cazibə” variantına (sondakı “-ə” şəkilçisi ərəb dilində qadın cinsini bildirən “təmərbutənin” əlamətidir) -dar şəkilçisi əlavə olunaraq “cazibədar” sifəti yaranmışdır.

Ərəb mənşəli feili sifətlər leksik-morfoloji yolla sifətlərin də yaranmasında iştirak edir. Mənfi mənalı sifət düzəldən fars mənşəli -na şəkilçisi “məlum (معلوم)” (i.m.) feili sifətinə əlavə edilərkən “naməlum” sifəti yaranır.

Ərəb mənşəli nisbi sifət şəkilçisi -i (-vi) xüsusən ismi fail modeli feili sifətlərə əlavəsi ilə nisbət, aidyyət bildirən sifətlər düzəlir. Məsələn, daxili (problemlər), xarici (ölkələr), zahiri (əlamətlər) və s.; -anə şəkilçisinin isimləşmiş feili sifətlərə əlavəsi ilə keyfiyyət bildirən sifətlər yaranır. Məsələn, şairanə (kəlmələr), amiranə (baxışlar), dahiyanə (sözlər) və s.

Ümumiyyətlə, ərəb və fars mənşəli alınma şəkilçilər qeyri-məhsuldar və əsasən də birvariantlı olurlar. “Etimon dillərdə bu şəkilçilərin yerinə görə həm ön, həm son olması mənbə dillərə də təsir edir” [9, s.95].

Feili sifət mənşəli alınmalar düzəltmə feillərin yaranışında da fəal iştirak edirlər. Onlardan bir çoxları -laş² şəkilçisini qəbul edərək düzəltmə feil yaradırlar. Məsələn: kasıblaşmaq (I bab ismi faili + laş şəkilçisi), müdrikləşmək (IV bab ismi faili + ləş şəkilçisi), müflisləşmək (IV ismi faili + ləş) və s.

Ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında sintaktik yolla da iştirak etmə xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, bu dildə fəal şəkildə işlənən mürəkkəb feillərin böyük bir hissəsi ərəb mənşəli feili sifətlərin Azərbaycan dilinin “olmaq” və “etmək” köməkçi feilləri ilə birləşməsindən düzəlir. Bu zaman “olmaq” feili təsirsiz, “etmək” feili isə təsirli mürəkkəb feillərin yaranmasında iştirak edir. Mürəkkəb feillərin ad hissəsi yerində işlənən ərəb mənşəli feili sifətlər, əsas etibarilə, aşağıdakı modellər üzrə düzəlməkdədir.

1) “Fail” (فاعل) modeli üzrə düzələn feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Hasıl olmaq, qatil olmaq (etmək), daxil olmaq (etmək), kamil olmaq, cahil olmaq, xaric olmaq (etmək), adil olmaq və s.

2) “Məful” (مفعول) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Məhkum olmaq (etmək), məhrum olmaq (etmək), məşhur olmaq (etmək), məyus olmaq (etmək), məlum olmaq və s.

3) “Mufəəl” (مفعّل) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Müəssər olmaq, mükəmməl olmaq (etmək), müfəssəl olmaq və s.

4) “Mufil” (مفعل) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Müflis olmaq (etmək), müxbir olmaq və s.

5) “Mütəfəil” (متشكك) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Mütəşəkkil olmaq, mütəəssir olmaq və s.

6) “Muftəəlun” (مقتعل) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Möhtəşəm olmaq, mötəbər olmaq və s.

7) “Mustəfil” (مستقل) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Müstəqil olmaq və s.

Ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilinə isimləşmiş və sifətləşmiş vəziyyətdə keçmişdir. Odur ki, onun cümlə daxilindəki sintaktik mövqeyi də isimlərin və sifətlərin mövqeyi ilə üst-üstə düşür, cümlənin mübtədası, tamamlığı, ismi xəbəri vəzifəsini daşıya bilirlər. Bundan əlavə, yuxarıda da qeyd olunmuş mürəkkəb feillərin tərkibində feili xəbər rolunda iştirak edə bilirlər. Nümunələrə diqqət yetirək:

1) Təyin vəzifəsində:

Dostunun üzündə də insanın yüksək şairanə əhvali-ruhiyyədə olduğu kimi coşqun bir təbəssüm var idi [4, s.17]. O, ömründə birinci dəfə olaraq, illərin necə sürətlə gəlib keçdiyini məyus bir hisslə düşündü [4, s.17]. Arif adam tərif istəməz [2, s.36].

2) Mübtəda vəzifəsində:

Aqıl həmişə şad olur [2, s.39]. Cahil dirilərin ölüsüdür [2, s.69]. Ən böyük zalım məzlumun özüdür [2, s.108]. Xain xoflu olar, kor ürkəyə [2, s.130]. Kasıb oğurluğa çıxdı, Ay da bir yandan çıxdı [2, s.145]. Doğrudanmı “nişanlanmaq” məfhumu bu qədər qüvvətli bir hökmə malik imiş? [4, s.290].

3) Xəbər vəzifəsində:

Azərbaycan dilində işlənən ərəb feili sifətlərinin xəbər vəzifəsində çıxış etmələri əsasən iki variantda özünü göstərə bilər:

a) Ərəb mənşəli feili sifətləri xəbər şəkilişi qəbul edərək cümlənin xəbəri kimi işlənilir. Məsələn:

Allahdan qorxmayan kafirdir [2, s.39]. Həbibin ürəyində heç onun özünün də dərk etmədiyi, bir dərd mi deyim, sirmi deyim, var və bu dərd, bu sirr bütün insanlara məxsusdur [5, s.194]. Qəhrəmanlıq öz-özlüyündə əsrarəngiz və cazibədar [5, s.211].

b) Ərəb mənşəli feili sifətlərinin başqa bir qrupu Azərbaycan dilində mürəkkəb feillərin ad hissəsi əvəzində işləyə bilər:

Külək hərdəm-hərdəm qarı sovurduğu üçün bu işıqlar tez-tez gözdən itir, sonra yenə də qatı qaranlıqlar içində zahir olurdu [4, s.12]. Allahı çağıran məhrum qalmaz [2, s.39]. El dediyi mübarək olar [2, s.98]. İkisinin də atı qaçmaqda məşhur idi [4, s.261]. Lakin burada mənim bütün varlığımıza bir qəzəb hakim olurdu [4, s.291].

Nəzərə alınmalıdır ki, mürəkkəb feillərin tərkibindəki ərəb mənşəli feili sifətlər əsas və aparıcı hissəni təşkil edirlər. “Ərəb feili sifətləri + Azərbaycan köməkçi feili” quruluşlu mürəkkəb feillərin müəyyən məna kəsb etməsi isə həmin ərəb mənşəli feili sifətlərin mənalari ilə bilavasitə əlaqədardır. Məsələn:

O, atın başını çəkib qızı o biri qoluna keçirmək istədi. Lakin mümkün edə bilmədi [4, s.10].

4) Tamamlıq vəzifəsində: İsimləşmiş ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilində həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlıq vəzifəsini daşıya bilər. Məsələn:

a) vasitəsiz tamamlıq kimi:

Kasıbı dəvə üstündə böv sancar [2, s.145]. Bu mənim təbiətimdəki məyusluğu artırırdı [5, s.254].

b) vasitəli tamamlıq kimi:

Adilin qəzəbindən qorx, zalımın sükutundan [2, s.22]. Allah möminə hər şeyi bağışlar [2, s.32]. Allah sağ gözü sol gözə möhtac eləməsin [2, s.32]. Arifə bircə işarət də bəsdır [2, s.36].

5) Zərflik vəzifəsində:

Möcüzə baş vermiş kimi oğlan bir an quruyub qaldı [4, s.11]. O, bütün gücünü toplayaraq, yəhərin üstündə möhkəm oturdu [4, s.12]. Gülnisə xala bütün bu hədiyyələri məmnuniyyətlə qəbul etdiyi halda onların barəsində Şahlara bir kəlmə demirdi [4, s.258].

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilində zərflik vəzifəsində işləyərkən ərəb dilinin zərfdüzəldici halı ilə bərabər işləyir. Məsələn, daim -a, daxil -ən:

Orada daima yaz idi. Nə qış olurdu, nə sis-duman, eyzən günəşli gün idi [5, s.258]. Mən adamların məndən də beləcə daxilən uzaq olduqlarını acı bir kədərlə düşünürdüm [5, s.254].

Lakin bununla bərabər Azərbaycan dilinin də zərfdüzəldiçi şəkilçilərini qəbul edərək cümlədə zərflik vəzifəsində iştirak edə bilər. Məsələn, zalımcasına:

Hətta yapalaq belə, zalımcasına çıxıraraq, səhranın qaranlıq mağaralarında gizlənərmiş [3, s.92].

Beləliklə, Azərbaycan dilində işlənən feili sifət mənşəli alınma sözlər təkcə transformasiya yolu ilə deyil, həmçinin müxtəlif növ sözdüzəldici şəkilçilər qəbul edərək morfoloji və mürəkkəb sözlər strukturunu yaradaraq sintaktik üsulla da söz yaradıcılığı prosesində yaxından iştirak etmiş, nəticədə, dilimizin lügət fondunda vətəndaşlıq hüququ qazanaraq onun zənginləşməsində böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundov A.* Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. *Atalar sözü.* Tərtib və ön söz müəllifi Cəlal Bəydilli. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 264 s.
3. *Çəmənəminli Y.V.* Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: Avrasiya press, 2005, 440 s.
4. *Əfəndiyev İ.* Seçilmiş əsərləri: 6 cildə, III c., Bakı: Yazıçı, 1984, 380 s.
5. *Əfəndiyev İ.* Seçilmiş əsərləri: 6 cildə, V cild. Bakı: Yazıçı, 1985, 343 s.
6. *Əl-Abbasi X.* Ərəbizimlərin müasir Azərbaycan dilində semantik dəyişiklikləri. Filol. elm dok. ... dis. Bakı, 2006, 295 s.
7. *Heydərov R.A.* Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələləri. Filol. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2008, 28 s.
8. *Paşayeva G.B.* Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafında alınmalar (2000-2010). Filol. üzrə fəls. dok. diss. ... avtoref. Bakı, 2016, 27 s.
9. *Yaqubova T.* Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000). Bakı: MBM, 2008, 153 s.
10. *Заринезаде Г.Г.* Азербайджанские слова в персидском языке (в период сефевидов): Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Баку, 1955, 24 с.